

1. baş No: ab 262

ter No: ab 259

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. ab262

SINIFLAMA NO.

ab259

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

Doç. Dr. Metin Söğüt'e
en iyi dilekleriyle
Erzurum 6.3.1973

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi Sayı : 4 (Ayrı Baskı)

ARAPKİR'DE OSMANLI ÖNCESİ DEVİRDEN BİLİNMEYEN İKİ ANIT (*)

Rahmi Hüseyin ÜNAL

1967 yılında, Doğu Anadolu'da yaptığımız bir tetkik gezisi esnasında Malatya'dan Divriği'ye giderken Arapkir'e uğradık. Birkaç km. ötede, *Eski Arapkir'* de (1) Ulu Cami adıyla anılan bir harabenin varlığını haber aldık. Eski Arapkir' in kuzeyinde , bugün bahçelik olan yamaçta, bugüne kadar sanat tarihçileriyle seyyahların dikkatinden kaçmış bir zaviyeli - cami ile bir hankâh böyle bulundu

Zaviyeli - Cami

Eski Arapkir'e hakim tepenin doğu yamacında yer alan anıt, kareye yakın bir plana sahiptir. Batı duvarıyla tepenin yamacına yaslanan bina (Res. 1), doğu duvarına açılmış altı pencereden ışık almaktadır (Şek. 1). Pencereler, üçerli iki sıra halinde tanzim edilmişlerdir. Alt sıradaki üç pencere, dıştan silmelerle çerçevenilmiş olup, üst kısımlarındaki atkı taşları üzerine kabartma birer gül-bezek yerleştirilmiştir.

Anıt dıştan muntazam kesme taşlarla kaplanmıştır. Pencere çerçevelerinin inşa edildiği gri renkli kesme taşlar, binanın diğer kısımlarında kullanılanlardan cins ve renk bakımından farklıdır.

Yapısı ve Planı : Anıt , bir çıkıntıyla tebarüz ettirilmiş, kuzeye bakan bir taçkapıdan girilmektedir (Bk. Şek. 1). Basık bir kemerle örtülü giriş kapısının (Res.2) içinde yer aldığı ana niş, sivri kemerli bir tonoz parçasıyla örtülüdür. Taçkapı çıkıntısının köşelerine, dört adet gömme sütuncuk yerleştirilmiştir. Giriş kapısının üst kısmında iri bir gülbezek yer almaktadır.

(*) Biz makaleyi baskıya verdikten sonra neşredilen Ara Altun'un *Konya'da Bulgur Tekkesi* (Sanat Tarihi Araştırmaları, IV (1971), İstanbul, 1971, s. 49-60) adlı makalesinde, Arapkir Zaviyeli-Camii ve Hankâhı mukayese unsurları olarak zikredilmiş (s. 53), Zaviyeli-Camiin planı da neşredilmiştir (s. 56).

1- Ermenicede '*Arapker*, Ortaçağ bizans kaynaklarında da *Arabrakes* adıyla anılan şehirden eski arap coğrafyacıları hiç bahsetmemektedir. Yalnız İbni Bibi'nin *Vekaynamesi*'nde birçok defalar adı geçer. XI. asrın sonunda selçuklular tarafından fethedilmiş, XV. asır başlarında da osmanlı idaresine geçmiştir. XIX. asır başlarında şehir sakinleri şehri terkederek birkaç km. mesafedeki bağlık bahçelik alana yerleşmişlerdir (Şehrin tarihi hakkında daha fazla bilgi için bk. B. Darkot, *Arapkir*, İslam Ansiklopedisi, C.I, İstanbul, 1965, s. 553-554).

Bina, çatı örtüsü yönünden iki farklı kısımda mütalaa edilebilir. Doğu kanadı, yarım küre şekilli iki kubbeyle (Res.3) (Şek.2,3), batı kanadı da birbirine dik iki tonozla örtülüdür. Cesamet bakımından birbirine hemen hemen eşit olan kubbe-ler, bir taraftan merkezde bulunan bir payeye, diğer taraftan da kuzey, güney ve doğu duvarları üzerine oturmaktadır. İki kubbeyi ayıran destek kemeri, doğu duvarında dikdörtgen kesitli bir çıkıntı halinde zemine kadar devam etmektedir. Doğu duvarındaki dikdörtgen kesitli çıkıntı, pandantifler, kubbe-ler ve mihrab, zeminden itibaren iki metre yüksekliğe kadar düzgün kesme taşlarla, binanın diğer kısımları da kırma taşla inşa edilmiştir (Res., 3,4,6). Güney duvarına yerleştirilmiş mihrab nişi mukarnaslı bir kavсарayla son bulmakta ve nişi çerçeveleyen şeritlerde kabartma tezyinî örnekler yer almaktadır (Res.5).

Anıtın batı kısmı alışılmamış bir düzendedir (Bk. Şek. 1). Daha önce de belirttiğimiz gibi bu kısım birbirine dik iki tonozla örtülmüştür. Bunlardan ilki - girişe yakın olanı - iki geçitle doğu kısma, bir geçitle de tonozlu kısma açılmaktadır. Bu geçitlerin hepsi birer sivri kemerle son bulmaktadır (Res. 6,7). Batı duvarı içinde dikdörtgen bir niş yer almaktadır. Bu mekanın kuzey duvarına açılmış olan geçit sonradan örülmüştür (Res. 8). Bugün kalan izlerden, aynı duvarda bir ocağın da bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kuzey duvarına açılan geçitten, küçük ebadda bir hücreye geçilmekteydi. İntizamsız bir plana sahip olan bu hücre, birbirine dik iki tonoz parçasıyla, aynı eksen üzerinde yer alan diğer iki hücre de sivri kemerli birer tonozla örtülüdür. Kendi aralarında irtibatları bulunmayan bu iki hücrenin (Res.9) ilk hücreyle de irtibatları olmadığı kanısı hasıl olmakla birlikte, kesin bir fikir edinebilmek için hücrelerin önünü kapatan ve temelleri gizleyen yıkıntıların temizlenmesi gerekmektedir. Bugün kesin olarak söylenebilecek tek şey, bu hücrelerin camiye bitişik bir medresenin hücreleri olduğudur.

Binanın kuzey-batı köşesinde bulunan mekan, doğrudan doğruya cami harimine açılmaktadır (Res.7). Bu mekanın güney duvarı kısmen yıkılmış durumdadır.

Tezyinat : Bugün yarı harap bir durumda bulunan taçkapı, özenle tezyin edilmiştir. Profillerinde bir fevkaladelik bulunmamakta, çıkıntılarının herbirinde ikişer adet gömme sütuncuk yer almaktadır (Şek.4). Gömme sütuncukların nebatî örneklerle süslü başlıklarından biri bugün yerindedir ve kaybolan üçü (?) hakkında bir fikir verecek durumdadır (Şek.5). Yerinde kalan bu başlığın tezyinatı, simetrik olarak yerleştirilmiş palmetlerden ve yivli saplardan ibarettir.

Taçkapı çıkıntılarının cephe yüzlerinde, üçer adet tezyinî şerit göze çarpmaktadır (Şek.6). Dıştan ilk şerit (A), yivli saplara birbirine bağlanan dört tip rumi ile üç tip palmetten teşekkül eden nebatî unsurlarla bezenmiştir. İkinci şeritteki (B) dört düz kaytan, geometrik bir örgü şeridi meydana getirmektedir. Yine geometrik örneklerle süslü son şeritte de (C), sekiz kollu iri yıldızlardan teşekkül eden devamlı bir örnekten alınmış bir kesit göze çarpmaktadır.

Ana niş içinde yan yüzlerde, iki sathî niş yer almaktadır. Bu nişlerden herbiri, gemi teknesi bir kemerle son bulmaktadır. (Şek. 7). Gemi teknesi kemerin ihata ettiği sahanın iç kısmı, simetrik olarak yerleştirilmiş bir palmet ve dört rumiden teşekkül eden bir nebatî örnekle tezyîn edilmiştir.

Giriş kapısı, dış yüzü geometrik örneklerle süslü basık bir kemerle son bulmaktadır (Şek. 8). Bu örnek, altı kollu iri yıldızlar ve baklava şekillerinden teşekkül ediyor. Giriş kapısının üst kısmındaki iri gülbezeğin tezyinatı bugün tanınmayacak haldedir. Merkezî bir örneğin kalıntıları zorlukla seçilebilmektedir.

Doğu duvarına açılmış pencerelerden alt sırada yer alan üç adedinin dışta kalan çerçevelerinin üst kısmına birer gülbezek yerleştirilmiştir. Bu gülbezeklerden biri tezyîn edilmemiştir (Res. 10). Hafifçe bombeli bir yüzeye sahip diğer ikisi, yivli kaytanlardan teşekkül eden birer geometrik örnekle süslüdür (Şek. 9,10).

Güney duvarında yer alan mihrab nişinin mukarnaslı bir kavsarayla son bulduğunu söylemiştik (Res. 4). Mihrab nişi, ikisi kabartma şeritle süslü bir dizi silmeyle çerçevelenmiştir (Şek. 11). Bu iki şeritten dıştaki, içlerine nebatî ve geometrik örnekler yerleştirilmiş sekiz kollu yıldızlardan teşekkül ediyor. Bu şeritlerin orta kısımlarında, kabartma birer gülbezek yer almaktadır.

Özellikleri : Bina, kasaba halkı arasında *Ulu Cami* adıyla anılmaktadır. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi anıtın plan tertibi ilk nazarda garipsenmektedir. Binanın kuzey-batı ve güney -batı köşelerine yerleştirilen mekanlar, aynı devirden kalan ve ulu cami adıyla anılan diğer anıtlarda rastlanmayan bir tertibe işaret etmektedir. Nasıl ve ne gibi işlerde kullanıldığı iyi bilinen bir ulu camide böyle müstakil bir hücrenin bulunuşu ilk nazarda yadırganıyor. Harime dahil olmadığını kesinlikle ifade edebileceğimiz bu mekanın başka bir görevi olmalıydı. İlk hatıra gelen husus, muhtemelen kubbeli selçuklu medresesi örnek alınarak meydana getirilen ve Prof. S. Eyice'ye göre gezici dervişleri barındırmak amacıyla inşa edilen zaviyeli-camilerle olan benzerliktir (2).

Bu tip camilerin özelliklerini, Sayın Eyice'nin makalesine dayanarak kısaca özetlemeyi faydalı bulduk. XIV. asırdan XVI. asıra kadar uzanan bir devir boyunca inşa edilen bu tip camilerin iki yanına yerleştirilen müstakil mekanlar, bir şehirden ötekine seyahet eden gezici dervişlerin ikâmetine tahsis edilmişti. Bu camiler genellikle, yan yana yerleştirilmiş iki kubbeli mekân, ve bu mekânlardan ilkinin iki tarafına inşa edilmiş, kubbe veya tonozla örtülü müstakil mekânlardan teşekkül etmektedir. Bir duvarında mihrabın yer aldığı kubbeli meka-

2- Yakın zamana kadar bu camiler "Ters T Planlı Camiler" adıyla tanınırdı. Prof. Dr. S.Eyice, İktisat Fakültesi Mecmuası'nda neşredilen makalesinde, bu binaların iki ayrı iş için kullanılmış olduğunu açıkca ortaya koymuştur (Bk. S. Eyice, *İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimat Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli-Camiler*, İktisat Fakültesi Mecmuası, XXIII (1962-63), No. 1-2, s. 3-80.)

nın zemini, binanın diğer kısımlarına nazaran daha yüksekçedir. İki yanda yer alan mekanların ekseriya dışarıyla doğrudan irtibatları mevcuttur. Yine bu mekanlarda rastlanan ocaklar da, harimle bu mekanlar arasında bir yakınlığın bahis konusu olmadığını, buraların ibadete değil ikamete ayrılmış olduğunu açıkça ortaya koyar (3). Genel olarak şehir dışında uygun bir yere inşa edilen bu camilerin ilk örneklerinde (4) minarelerin sonradan binaya eklendiği anlaşılmaktadır (5).

Ele aldığımız binada, kati tarihlendirmeyi mümkün kılacak herhangi bir kitabeye rastlanmamaktadır. Bu durumda anıtı, plan ve tezyinat özelliklerinden hareket ederek tarihlendirmeğe çalışacağız. Osmanlı devrinin zaviyeli camileriyle incelediğimiz anıt arasında benzerlikler olduğu ortadadır. Anıtta zaviyeli-camilerin bütün özelliklerini bulmaktayız. Giriş kapısının sağında yer alan mekan, caminin içiyle üç yerden, dışarıyla da bir yerden irtibat halindedir (Bk. Res. 6,7,8). Planda *a* ile gösterilen geçitin ilk inşaatta mevcut olmayıp sonraki bir tamir esnasında açıldığını zannediyoruz. Planda *b* ile gösterilen geçit de yine bir tamir sırasında genişletilmiş olmalıdır. Kuzey duvarına yakın küçük geçit, bu hücrenin binanın diğer kısımlarıyla bağlantısını sağlıyordu.

Binanın güney-batı köşesine rastlayan tonozlu mekanın cami harimiyle doğrudan bir ilgisi bulunduğunu zannetmiyoruz. Bu mekanı caminin hariminden ayıran duvar sonradan kaldırılmış olmalıdır. Böylece caminin iki müstakil hücreye sahip olduğu görülmektedir. Bu durumuyla anıtın, osmanlı devrinin zaviyeli-camilerindeki plan tertibine yakın bir düzende olduğu söylenebilir. Yalnız burada, giriş kapısının solunda yer alması gereken ikinci misafir hücresi, arazinin sert dikliği nedeniyle binanın güneybatı köşesine yerleştirilmiştir.

Binaya bitişik medrese hücrelerinin mevcudiyeti, içerideki hücrelerin medrese hücresi olmadıklarını, ayrı bir özellikleri bulunduğunu açıkça göstermekte ve bu tip binaların gezici dervişlerin ikametine tahsis edilmiş binalar olduğunu ortaya koyan Sayın Eyice'nin tezini kuvvetlendirmektedir.

Yukarıda saydığımız özellikler gözönüne alınırsa ve sadece plan hususiyetleri üzerinde durulursa anıtın ilk osmanlı devrine tarihlendirilmesi gerekecektir. Fakat silmelerin profili, ve bilhassa taçkapının ve mihrabın tezyinatı binanın osmanlı sahası dışında inşa edildiğini açıkça göstermektedir. Nebatî tezyinatlı şeridin örneği (Şek.6) Erzurum *Çifte Minareli Medrese*'nin güney eyvanını çerçeveleyen şeritlerden birini (6) ve *Yakutiye Medresesi* taçkapısındaki ana şeridi (7) yakından hatırlatmaktadır. Gömme sütuncuk başlığı üzerindeki palmetler

3- Bk. *a.g.e.*, s. 6-8

4- Bk. *a.g.e.*, s. 29

5- Bk. *a.g.e.*, s. 9-10

6- Bu süsleme şeridi için bk. R.H.Ünal, *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Région*, Paris, 1968, s. 82, şek. 65.

7- Bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 41, şek. 19-M4

(Bk. Şek.5) helezonlu lobları ve yivli yüzeyleriyle geç devir selçuklu tezyinatının özelliklerini aksettirmektedir (8) . Yukarıda sıraladığımız özelliklere dayanarak anıtı XIV. asrın ilk yarısına tarihlendirmenin mümkün olduğu kanısındayız. Şunu da hemen belirtelim ki bu anıt, osmanlı ülkesinin muhtelif şehirlerinde inşa edilen zaviyeli camilerin, osmanlı sahası dışında inşa edilmiş bilinen tek mütekamil örneğidir (9)

Hankâh

Ulu Cami'nin 15-20 m. kadar batısında, yerli halkın Hanegâh diye adlandırdığı yarı harap bir bina yükselmektedir. Bina, harap ve gösterişsiz görünüşüyle hiçbir özelliği olmayan bir yıkıntı niteliği taşımaktadır. Yarı yıkık duvarlarını çepeçevre istilâ eden çalılar, kalan kısmı da gizlemekteydi (Res. 11).

Yapısı ve Plânı : Anıt, herbiri sivri kemerli tonozla örtülü, birbirine dik iki kanattan teşekkül etmektedir (Şek. 12). Bu iki kanadın birleştiği yerde dikdörtgen bir hacim yer almaktadır. Bu ara mekan beyzî bir kubbeyle örtülüdür. Bina, biri kuzey kanadının güney duvarında, diğeri de batı kanadının doğu duvarında yer alan iki pencereden ışık almaktadır. Batı kanadının güney duvarında yarım daire profilli bir mihrabla, mihrabın iki yanında dikdörtgen profilli birer niş yer almaktadır. Yine aynı kanadın batı duvarındaki bir geçitten, basık tonozla örtülü küçük bir mekana geçilmektedir.

İnşa Tekniği : Binanın iç kısmında bazı kesimlerin kesme taş, diğer kısımların da moloz taşla inşa edildiği görülmektedir. Tonozların başlangıç kemerleri, pandandifler ve kubbe kesme taştan (Res. 12), diğer kısımlar da kırma taştandır. Üzeri beyzî kubbeyle örtülü mekanın kuzey ve batı duvarlarında, düzgün kesme taşlarla örülmüş sağır kemerler göze çarpmaktadır. Bu sağır kemerlerin iç kısımları kırma taşlarla örülmüştür.

Tezyinat : Anıtın ne iç ne de dış kısmında hiçbir tezyinat izi görülüyor. Bununla birlikte sağır kemerlerin ve tonoz başlangıç kemerlerinin dış yüzeylerini tebarüz ettiren silmeler birer tezyinat unsuru olarak kabul edilebilir. Bugün kısmen ayakta duran beyzî kubbenin başlangıç noktası da dikine kartuşlar şeklinde bir dizi yuvarlak kaytan parçasıyla tebarüz ettirilmiştir.

8- Geç devir selçuklu tezyinatı hakkında kısa bir bilgi için bk. *a.g.e.*, s. 99.

9- Prof. Dr. S. Eyice'nin adigeçen makalesinde (Bk. Not. 2) zaviyeli-camilere osmanlı öncesi devirden verilen örneklerden hiçbirinin, bu camilerde görmeğe alıştığımız plan tipine sahip olmadığı görülecektir. Konya *Sahip Ata Hankâhı* (678/1279) haçvarı bir plana sahiptir. Seyitgazi'deki *Seyit Battal Gazi Medresesi* de (604/1207-8) iki kubbeli, kapalı avlulu bir medreseden ibarettir. Aynı şey Niksar'daki *Çöreği Büyük Tekkesi* (VIII/XIV. asır) için de söylenebilir. Şu halde zaviyeli-camilerin öncüleri arasında sadece Arapkir Zaviyeli-Camii bu tipin klasikleşmiş planına sahiptir.

Özellikleri : Binanın giriş kapısı küçük hacimli olup sivri bir kemerle son bulmaktadır. Bugünkü haliyle bu kapı sonraki bir tamirden kalma intibai uyan-dırmaktadır. Bununla birlikte böyle bir binada mutlaka bulunması gereken anıtsal taçkapının nerede bulunabileceğini kesinlikle söylemek oldukça güç görünüyor. Bina'nın güney-batı köşesindeki basık tavanlı mekanın hangi maksatla inşa edildiği de kesin olarak söylenememekle birlikte bir türbe olabileceği akla geliyor.

Binanın bugün hala *Hanegâh* adıyla anılması manidar görünüyor. Bilindiği gibi hankâhlar belirli bir tarıkata mensup dervişlerin ikamet ve ibadetlerine tahsis olunmuş binalardır. İzahı gereken nokta, bir zaviyeli - cami olarak kabul ettiğimiz bir binanın (üst kısma bk.) bu kadar yakınında bir hankâha ihtiyaç olup olmadığıdır. Meseleye yakından bakılacak olursa böyle bir sakıncanın varit olmadığı görülecektir. Zira Sayın S. Eyice'nin de belirttiği gibi (Bk. Not. 2) zaviyeli-camiler, belirli bir yerde uzun müddet kalmayan gezici dervişlerin ikametine tahsis edilmiş binalardır. Hankâhlar ise belirli bir çevreden, belirli tarikat ehlinin ikâmet ve ibadetlerine ayrılmıştı.

Tarihlendirme : Osmanlı öncesi devirden kalan aynı kategoriye mensup anıtların belirli bir plân tipine sahip olmadıkları görülmektedir. Bazan bu tip binalarda medrese plânının terkar edildiği de görülür (10) Fakat Tokat'daki birkaç anıtta, özellikle bu tip dinî yapılarda kullanılmış intibai bırakan bir plân tipi göze çarpmaktadır. Genellikle bir külliye şeklinde inşa edilmiş bu tip anıtlarda, külliye'ye ait hücreler bir yana bırakılırsa bir kesimi tonoz, kalan kısmı da kubbeyle örtülü uzunlamasına bir mekan görülür. *Sünbül Baba Zaviyesi* (691/1291-92) (11), *Haief Gazi Tekkesi* (691/1291-92) (12) gibi anıtlarda bu tertibe rastlamaktayız. *Açıkbaş Türbesi* (VIII/XIII. asır) (13) adıyla anılan anıtta da, türbenin önünde yer alan mekanın aynı tertibe sahip olduğu görülmektedir. *Arapkir Hankâhı*'nda da birbirine dik iki mekan halinde, aynı tertibin iki defa tekrar edilmiş olduğu ortadadır (Bk.Şek. 12).

Kanımızca bir zarureten çok teknik noksanlıktan ileri gelen kubbenin beyzi şekli ve kırma taş inşaat, Hankâh'ın yakınındaki camie nazaran biraz daha eski olduğuna delil sayılabilir. Ayrıca, bu anıtla benzerliğine işaret ettiğimiz örneklerin hemen hepsinin XIII. asır sonu veya XIV. asır başında inşa edilmiş olmaları, bu anıtı da aynı devire tarihlemeyi mümkün kılmaktadır.

10- Her ikisi de haçvârî bir plana sahip olan Niksar'daki Çöreği Büyük Tekkesi (bk. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, t. II, Paris 1934, s. 123, şek. 81) ve Konya'daki Sahip Ata Hankâhı'nda (Bk. C.E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul, Tarihsiz, s. 115, şek. 227) olduğu gibi.

11- Bk. A.Gabriel, *a.g.e.*, s. 103, şek. 64

12- *a.g.e.*, s. 103, şek. 65.

13- *a.g.e.*, s. 105, şek. 67.

DEUX MONUMENTS INÉDITS D'EPOQUE PRE-OTTOMANE A ARAPKİR (MALATYA) (*)

par Rahmi Hüseyin ÜNAL

Lors d'un voyage effectué en Anatolie Orientale en automne 1967, nous avons été obligé d'emprunter la route peu pratiquée de Malatya à Divriği. Pendant la courte halte que nous avons faite à Arapkir située sur notre route, le sous-préfet de la ville nous a parlé d'une Ulu Cami (Grande Mosquée) en ruine à *Eski Arapkir* (Ancienne Arapkir) (1). Nous nous y sommes rendu et y avons constaté la présence de deux monuments inédits qui avaient jusqu'à présent échappé à l'attention des archéologues et même des voyageurs orientaux et occidentaux.

La Mosquée-Zawiya

Structure et Plan : Le monument élevé sur le versant est de la colline dominant Eski Arapkir présente un plan presque carré. Adossé à la colline du côté ouest (Pl. 1), il est éclairé par six fenêtres creusées dans le mur est. Trois de ces fenêtres se trouvent placées à la partie supérieure du mur. Les trois fenêtres inférieures sont surmontées extérieurement d'un linteau décoré d'un médaillon et sont encadrées par des moulures.

Extérieurement, le monument est recouvert d'assises régulières. Les assises avec lesquelles sont construits l'encadrement des fenêtres sont d'une couleur gris clair et diffèrent sensiblement des autres parties du mur.

(*) Dans une publication récente de M. Ara Altun (*Konya'da Bulgur Tekkesi*, in Sanat Tarihi Araştırmaları IV (1971), İstanbul, 1971, pp. 49-60) la Mosquée-Zawiya et le Hanqah d'Arapkir sont signalés à titre de comparaison (p.53). On y trouve aussi le plan de la Mosquée-Zawiya (p.56)

1- La ville nommée *'Arapker* en arménien et *Arabrakes* dans les sources byzantines du Moyen-Age n'est point citée par les géographes arabes anciens. Mais il en est plusieurs fois question dans le *waqayinama* d'Ibn Bibi. Conquise par les seldjoukides à la fin du XI ème siècle, elle fut annexée par l'armée ottomane au début du XV ème siècle. Elle fut abandonnée pendant la première moitié du XIX ème siècle et ses habitants allèrent s'installer dans leurs jardins potagers à quelques km. plus loin. (Pour plus de détail sur l'histoire de la ville Cf. B. Darkot, *Arapkir*, in *İslam Ansiklopedisi*, t. I, İstanbul, 1965, pp. 553-554).

On pénètre dans le monument par un portail souligné par un avant-corps (Fig. 1). La baie d'entrée surmontée par un arc surbaissé (Pl.2) ouvre dans la niche centrale, recouverte par une section de voûte en berceau brisé. Quatre colonnettes engagées sont placées aux angles de l'avant-corps. Un gros médaillon surmonte la baie d'entrée.

A l'intérieure, le bâtiment présente deux parties bien distinctes: la partie est, est recouverte de deux coupôles hémisphériques (Pl. 3) (Fig. 2,3), et celle de l'ouest de deux voûtes en berceau, perpendiculaires l'une à l'autre. Les deux coupôles hémisphériques de dimensions à peu près égales de la partie est, reposent d'une part sur un pilier central, d'autre part sur les murs nord, sud et est. Une section de pilier encasté dans le mur est, supporte en partie le poids des deux coupôles. Les deux piliers, les pendentifs, les coupôles et le mihrab sont construits en assises régulières jusqu'à deux mètres de hauteur à partir du sol et le reste en moellons (Pl. 4, 6). La niche du mihrab creusée dans le mur sud, est surmontée d'une voussure alveolée et se trouve encadrée par des moulures sur lesquelles sont dessinés en relief deux bandeaux décoratifs (Pl. 5).

La partie ouest du monument présente une disposition curieuse (Cf. Fig.1) Comme nous l'avons déjà fait remarquer elle est recouverte par deux sections de voûtes en berceau brisé, perpendiculaires l'une à l'autre. La première - celle qui est plus proche de l'entrée - communique par deux baies avec la partie est, et par une baie avec l'autre section voûtée. Chacune de ces baies est surmontée par un arc brisé (Pl. 6,7). Une niche rectangulaire est creusée dans le mur ouest. La baie à arc brisé pratiquée dans le mur nord de cette cellule (Pl.8) se trouve actuellement murée. On remarque aussi les traces d'une cheminée qui se situait juste au milieu du mur nord.

De la baie creusée dans le mur nord on pénétrait dans une cellule de dimensions modiques. Elle se compose de deux parties voûtées, perpendiculaires l'une à l'autre et présente des irrégularités dans son plan. Deux autres cellules aujourd'hui en ruine se plaçaient dans le même axe et étaient voûtées chacune d'un berceau à arc brisé. Les deux autres cellules actuellement visibles (Pl. 9) ouvraient directement dehors et n'avaient pas semble-t-il de communication directe avec la première. Un déblaiement partiel des décombres serait naturellement nécessaire pour se faire une idée précise. Ce que l'on peut avancer à coup sûr aujourd'hui, c'est qu'il s'agissait là des cellules d'une madrasa attenante à la mosquée.

La seconde cellule située dans le coin S-O de l'édifice communique aujourd'hui largement avec la salle de prière proprement dite (Pl. 6). On y aperçoit une large brèche dans le mur sud.

Décor : Le portail à demi-ruiné et enseveli dans des décombres est l'endroit le plus somptueusement décoré de l'édifice. Les deux avant-corps au profil ordinaire (Fig.4) possédaient chacun deux colonnettes engagées. Le chapiteau à decor

floral de l'une de ces colonnettes (Fig. 5) est encore en place et peut nous donner une idée sur les trois (?) autres qui ont actuellement disparu. Ce décor se composait uniquement de fleurons disposés symétriquement et reliés entre eux par des tiges curvilignes nervurées.

On aperçoit trois bandeaux décoratifs sur la face de chaque avant-corps (Fig. 6). Le premier bandeau (A) - à partir de l'extérieur - est un bandeau à décor floral, composé de trois types de fleurons et de quatre types de demi-feuilles qui s'entrelacent entre eux au moyen de tiges curvilignes nervurées. Le deuxième bandeau (B) est formé de quatre galons plats nervurés formant ensemble une tresse géométrique. Le dernier bandeau également à décor géométrique (C) est une section prise d'un motif continu et se compose de grosses étoiles à huit branches. De l'entrelacement de ces étoiles naissent de petites étoiles à cinq ou six branches.

Deux niches latérales, plates se situent dans la niche centrale. Elles sont surmontées d'un arc en carène (Fig. 7) à l'intérieur duquel est dessiné un décor formé d'un fleuron et de quatre demi-feuilles disposées symétriquement par rapport au premier.

La baie d'entrée est surmontée d'un arc surbaissée dont l'extrados est décoré d'un motif géométrique (Fig. 8) formé de grosses étoiles à six branches et de losanges. Le décor du médaillon à décor floral qui surmonte la baie d'entrée est aujourd'hui complètement effacé. On remarque à peine le développement de son motif rayonnant.

Les trois fenêtres inférieures creusées dans le mur est, sont surmontées chacune extérieurement d'un médaillon dont l'un se présente sous forme d'un disque plat non décoré (Pl.10). Les deux autres légèrement bombés sont décorés d'un motif géométrique fermé, composé de galons plats nervurés (Fig. 9,10).

Le mihrab creusé dans le mur sud est surmonté d'une voussure alvéolée (Pl.4). Il est encadré par des méplats dont deux sont décorés de bandeaux en relief (Fig. 11). De ces deux bandeaux, celui de l'extérieur se compose d'étoiles à huit branches à l'intérieur desquelles sont dessinés de motifs floraux et géométriques. Au milieu de chacun des trois côtés de l'encadrement, ce bandeau comporte un gros médaillon en relief,

Caractères et Particularités: Le monument appelé communément *Ulu Cami* (Grande Mosquée) par les habitants de la ville présente comme nous l'avons déjà vu une disposition curieuse. Les deux cellules indépendantes qui se situent l'une dans le coin N-O de l'édifice et l'autre à droite de la salle de prière dans le coin S-O diffèrent sensiblement des autres édifices de la même époque connus sous le nom de grande mosquée. On pourrait difficilement s'expliquer la présence d'une cellule indépendante dans un tel édifice dont les fonctions sont bien déterminées et connues. Donc, cette cellule ne faisait sans doute pas partie de la salle

de prière proprement dite et devait nécessairement avoir une fonction à part. On se souviendra des *moquées-zawiya's* de l'époque ottomane (2) nées probablement des madrasas seldjoukides à coupoles et qui servaient d'après le professeur S. Eyice à loger les derviches colonisateurs.

A propos il serait utile de rappeler en quelques lignes les particularités de ce type de mosquée en nous référant à l'article de M. Eyice. Construites dans une période qui s'étend du XIVème au XVIème siècle, les ailes latérales de ces mosquées étaient destinées à loger les derviches qui se déplaçaient fréquemment à travers le pays. Elles se composaient généralement d'un volume central couvert de deux coupoles et de deux autres volumes couvert chacun d'une coupole ou d'un berceau, répartis de part et d'autre de la première coupole. Le plancher du volume dans lequel se plaçait le mihrab était surélevé par rapport au reste de l'édifice. Les ailes latérales possédaient presque toujours une communication directe avec l'extérieur et une cheminée qui indique clairement que celles-ci servaient de logement et non de salle de prière comme on l'a souvent prétendu (3). Ces mosquées étaient généralement construites en dehors des villes sur une hauteur dominante (4) et dans la plupart des premiers exemples le minaret avait été rajouté postérieurement (5).

Date : On ne rencontre aucune trace d'inscription historique qui nous aurait permis de dater le monument avec précision. Il ne nous reste donc qu'à essayer une datation en partant des particularités du plan et de la décoration. Il serait en effet intéressant de noter la ressemblance de l'édifice dans ses grandes lignes avec les mosquées-zawiya's de l'époque ottomane.

Dans le monument qui nous occupe nous retrouvons presque tous les caractéristiques des mosquées-zawiya's. La cellule qui se situe à droite de l'entrée possède trois communications avec l'intérieur et une communication avec l'extérieur (Cf. Pl. 7,8). Nous sommes tenté de penser que la grande ouverture de cette cellule indépendante (*a* du plan), aurait été pratiquée ultérieurement et n'existait probablement pas dans la première construction. La baie indiquée en *b* sur le plan a sûrement été élargie lors d'une réfection postérieure. La petite baie pratiquée à côté du mur nord assurait la communication de cette cellule avec le reste du monument.

2- Ces mosquées étaient jadis appelées "Mosquées au plan en T renversé". Le professeur S. Eyice, dans un article publié dans la Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul fit ressortir clairement la double fonction de ces édifices. (Cf. S. Eyice, *İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli-Camiler*, in İktisat Fakültesi Mecmuası, XXIII (1962-1963), No. 1-2, pp. 3-80.)

3- Cf. *Ibid.*, pp. 6-8

4- Cf. *Ibid.*, p. 29

5- Cf. *Ibid.*, pp. 9-10

La partie voûtée qui se situe dans le coin S-O de l'édifice, qui sans doute n'avait aucun rapport avec la salle de prière proprement dite a été rajoutée à cette dernière avec la destruction du mur qui la séparait de la partie voûtée. Ainsi la mosquée possédait deux cellules indépendantes de la salle de prière et elle présentait dans son ensemble une réplique exacte des mosquées-zawiya's de l'époque ottomane. La cellule qui devait se situer à gauche de l'entrée a été placée dans le coin S-O à cause de la pente rude du terrain sur lequel est construit l'édifice.

L'existence des cellules attenant à la mosquée montrent clairement que celles qui se trouvent à l'intérieur du bâtiment avaient une destination particulière et étaient à notre avis l'hypothèse de M. Eyice qui voit dans ce type de monument une fonction spéciale; celle de loger les derviches colonisateurs.

D'après ce que nous venons de constater on serait enclin à dater ce monument de l'époque ottomane si l'on ne tenait compte que des particularités du plan. Mais le profil des moulurations et surtout la décoration du portail et du mihrab nous indiquent clairement qu'il s'agit là d'un monument antérieur à cette époque. Le bandeau à décor floral (Fig.6) a une ressemblance frappante avec l'un des bandeaux de l'encadrement de l'iwan sud de la *Madrasa Çifte Minareli* (6) et le bandeau du portail de la *Madrasa Yakutiye* (7) à Erzurum. Les fleurons qui figurent sur le chapiteau de la colonnette engagée (Cf. Fig. 4) offrent toutes les particularités de l'époque seldjoukide tardive avec leur lobe spiralé et leur surface incisée (8). Nous pensons donc qu'on pourrait dater ce monument de la première moitié du XIVème siècle. On nous permettra aussi de noter que nous sommes en présence d'un exemple de mosquée-zawiya de l'époque pré-ottomane (9) dont le plan équilibré annonce déjà les célèbres mosquées des différents centres de l'Empire.

6- Pour les dessins de ce bandeau Cf. R. H. Ünal, *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Région*, Paris, 1968, p. 82, Fig. 65.

7- Cf. *Ibid.*, p. 41, Fig. 19-M4

8- Pour un bref aperçu sur les traits caractéristiques de la décoration seldjoukide Cf. *Ibid.*, p. 99.

9- En effet les exemples pré-ottomans cités pour les mosquées-zawiya's par M. Eyice ne possèdent pas un plan aussi remarquable et aussi proche du schéma traditionnel de ces mosquées. Le *Hankâh de Sahib Ata* à Konya (678/1279) a un plan cruciforme. La *Madrasa de Seyid Battal Gazi* à Seyitgazi (604/1207-8) n'est autre chose qu'une madrasa à cour recouverte par deux coupes. De même pour la *Tekke de Çöreği Büyük* à Niksar (VIII/XIVème siècle). Donc parmi les exemples de l'époque pré-ottomane seule la mosquée-zawiya d'Arapkir possède un plan qui permettrait de la dénommer ainsi.

Le Hanqah

A Quelques dizaines de mètres de la Mosquée-zawiya (Cf. supra) s'élève un autre monument en ruine, désigné actuellement sous le nom de *Hanegâh* par l'imam de la ville (Pl. 11). Son aspect minable et délabré n'offre point d'intérêt et il se présente sous forme d'une ruine quelconque avec ses moellons. Les buissons qui l'ont assailli de tout part masquent presque entièrement ses murs à moitié écroulés.

Structure et Plan : Le bâtiment se compose de deux ailes, recouverte chacune par une voûte en berceau brisé et perpendiculaires l'une à l'autre (Fig. 12). A l'intersection de ces deux corps de bâtiments se trouve un volume rectangulaire recouvert par une coupole ellipsoïdale. Le bâtiment était éclairé par deux fenêtres creusées l'une dans le mur sud de l'aile est, et l'autre dans le mur est de l'aile sud. Dans le mur sud de cette même aile sont creusés deux niches rectangulaires et un mihrab semi-cylindrique. Une ouverture pratiquée dans le mur est, conduit dans un réduit recouvert d'une voûte en berceau surbaissé.

Construction : Intérieurement l'édifice est construit en moellons sauf les arcs de tête des voûtes et les pendentifs de la coupole ellipsoïdale (Pl.12). Dans les murs nord et ouest du volume recouvert par cette coupole on aperçoit des arcades aveugles appareillées en belles assises régulières dont l'intérieur est construit en moellons comme les autres murs de l'édifice.

Décor : On ne rencontre aucune trace de décor ni à l'extérieur ni à l'intérieur. Il faut cependant signaler les méplats qui soulignent les arcades aveugles et l'extrados des arcs de tête des deux voûtes. Le départ de la coupole, dont il ne reste aujourd'hui qu'un pan de mur, est souligné par un bandeau qui se compose d'une série de boudins placés verticalement en forme de cartouches.

Caractères et Particularités : L'entrée actuelle de l'édifice attire l'attention par son volume réduit et nous laisse croire à une réfection postérieure. Cependant nous sommes loin de pouvoir préciser l'endroit où devait se situer l'entrée monumentale, c'est-à-dire le portail qu'un édifice de cette importance devait certainement posséder. La destination du réduit situé à l'angle S-O de l'édifice reste douteuse. Nous sommes enclin à y voir un mausolée.

Le fait que le monument soit désigné encore de nos jours sous le nom de *Hanegâh* nous semble significatif sur la destination de l'édifice. Les hanqah's on le sait étaient destinés à l'hébergement et à la prière des devriches d'une secte déterminée. Il nous reste à expliquer l'existence d'un bâtiment pareil tout près d'une mosquée zawiya (Cf. supra). Mais si l'on étudie le problème de plus près on se rend compte que la question ne se pose même pas. Car les mosquées-zawiya's, comme vient de le dire le professeur S. Eyice (Cf. Note 2) étaient destinées à loger les derviches colonisateurs qui ne fréquentaient pas longtemps le même endroit. Tandis que

les hanqah's étaient réservés aux derviches locaux de la région qui eux étaient sédentaires . Donc le fonctionnement des hanqah's était bien différent de celui des mosquées-zawiya's.

Date : Les monuments religieux de la même catégorie que nous connaissons de l'époque pré-ottomane n'ont pas un plan établi. Ils se confondent parfois avec les madrasas comme dans l'exemple de la *Tekke de Çöreği Büyük* à Niksar (début du VIII/XIV ème siècle) (10) et le *Hankâh de Sahib Ata* à Konya (678/1279-80) qui présentent toutes deux un plan cruciforme (11). Mais dans quelques monuments de Tokat on aperçoit un dispositif établi qui semble être le mieux adapté à ce genre d'édifice. A part les cellules qui font partie de l'ensemble du bâtiment on y retrouve une salle oblongue, recouverte par une combinaison de voûte et de coupole dans le *Zawiya de Sünbiül Baba* (691/1291-92) (12) et la *Tekke de Halef Gazi* (691/1291-92) (13). Le *Türbe d'Açıkbaş* (VII/XIII ème siècle) (14) quoique désigné par le nom de Türbe (Mausolée) possède lui aussi ce même assemblage de coupole et de voûte placé devant le mausolée proprement dit. Dans le Hanqah d'Arapkir nous retrouvons cette même disposition répétée dans deux directions perpendiculaires l'une à l'autre (Cf.Fig.12).

La construction en moellon, la forme ellipsoïdale de la coupole qui provient à notre avis d'un manque de technique plutôt qu'une nécessité et la date des exemples qui ont des ressemblances plus ou moins frappantes avec le monument que nous venons d'étudier et qui se placent dans une même époque, sont à notre avis des traits qui rendent possible d'assigner à ce monument une date plus ancienne que celle de la Mosquée, c'est-à-dire la seconde moitié du XIII ème ou le début du XIV ème siècle.

10- Cf. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, Paris, 1934, t. II, p. 123, fig., 81.

11- Cf. C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul, sans date, p. 115, fig. 227.

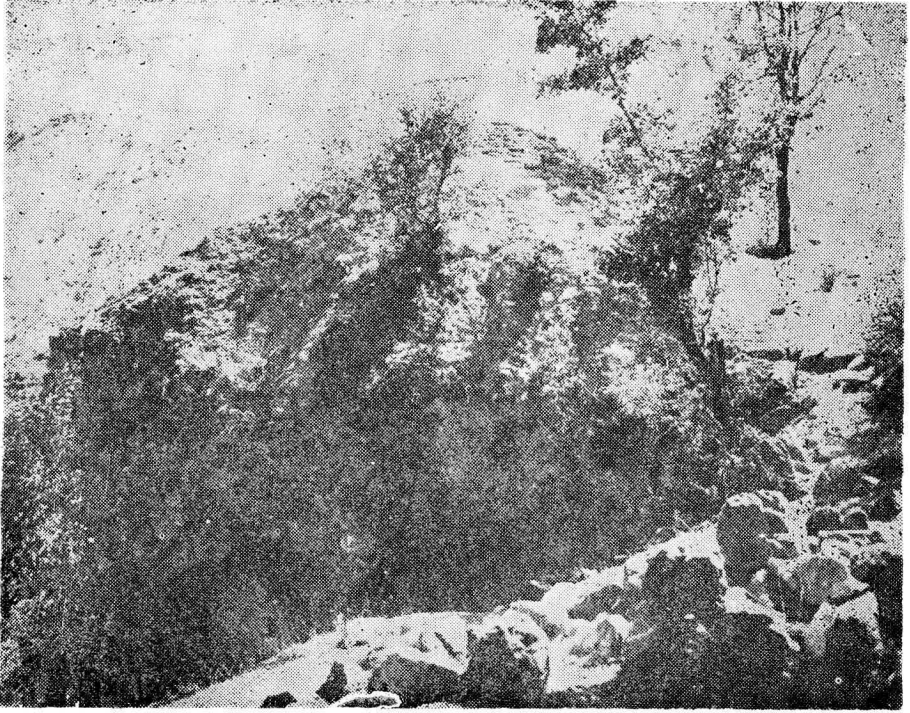
12- Cf. A. Gabriel, *Ibid.*, p. 103, fig. 64.

13- *Ibid.*, p. 103., fig. 65.

14- *Ibid.*, p. 105, fig. 67.

ARAPKİR'DE İKİ ANIT

I

Res. 1- Kuzeybatıdan görünüş

Pl. 1- Vue prise du N-O

ARAPKİR'DE İKİ ANIT

II

Res. 2- Taçkapı

Pl. 2- Le Portail

ARAPKİRDE İKİ ANIT

III

Res. 3- Harim ve Mihrab

Pl. 3- La salle de prière et le Mihrab (Photo S. Dilaver)

ARAPKİRDE İKİ ANIT

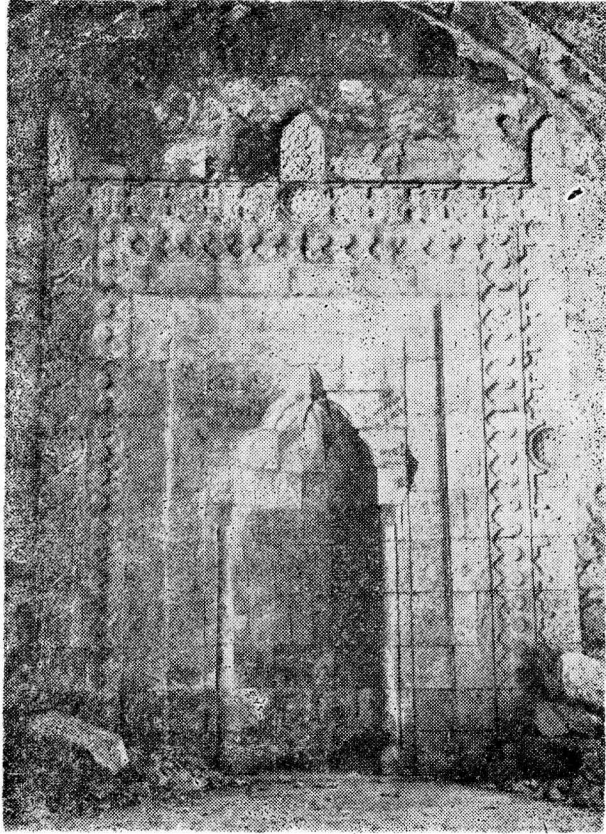
IV

Res. 4- Mihrab önündeki kubbenin pandantiflerinden biri
Pl. 4- L'un des pendants de la coupole devant le mihrab.

ARAPKİRDE İKİ ANIT

V

Res. 5- Mihrab.

Pl. 5- Le Mihrab.

ARAPKİR.DE İKİ ANIT

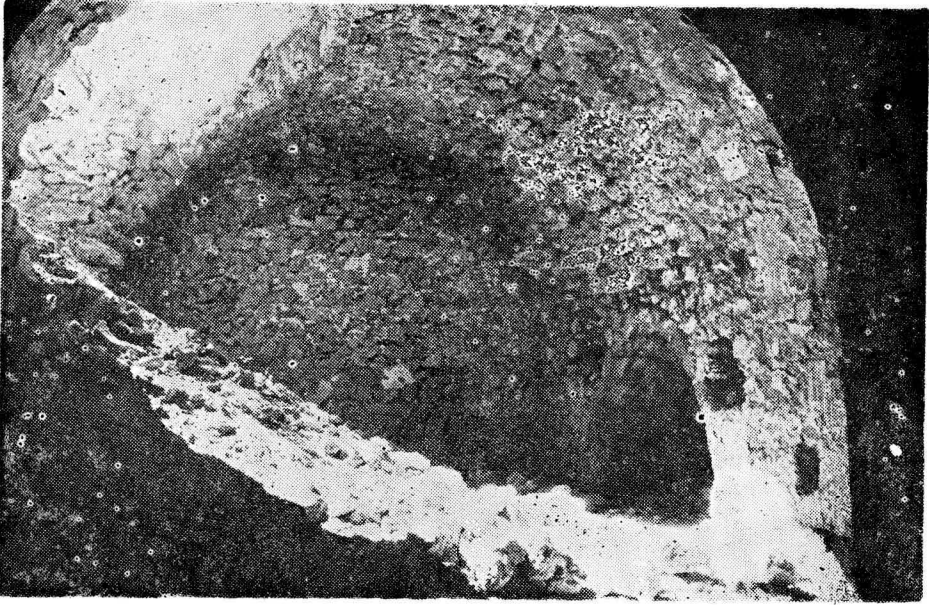
VI

Res. 6- Müstakil mekânın doğu duvarındaki iki geçit ve taçkapının içeriden görünüşü
Pl. 6- Les deux baies de la cellule indépendante et le portail vue de l'intérieure (Photo S. Dilaver)

ARAPKİR'DE İKİ ANIT

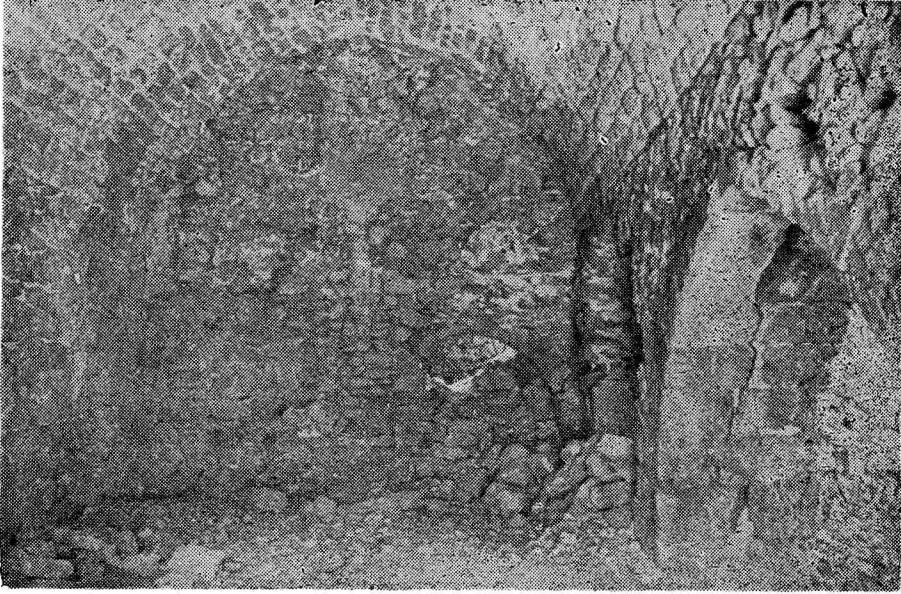
VII

Res. 7- Binanın güney-batı köşesindeki tonozlu hacim.
Pl. 7- Le volume voûté dans le coin S-O de l'édifice

ARAPKİRDE İKİ ANIT

VIII

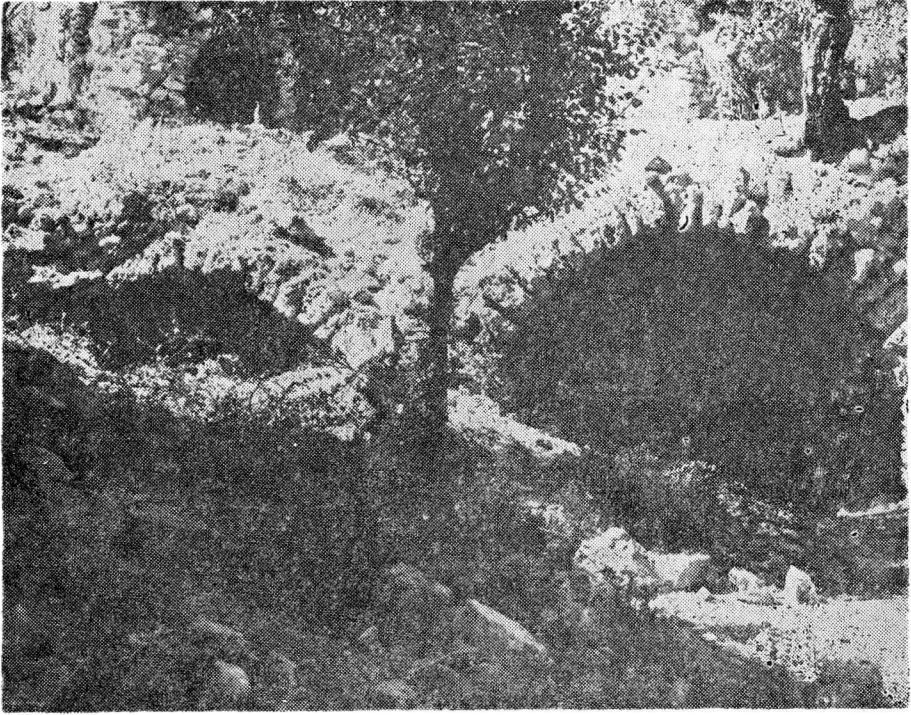

Res. 8- Binanın kuzey-batı köşesindeki müstakil hücre.

Pl. 8- La cellule indépendante dans le coin N-O. (Photo S. Dilaver)

ARAPKİRDE İKİ ANIT

IX

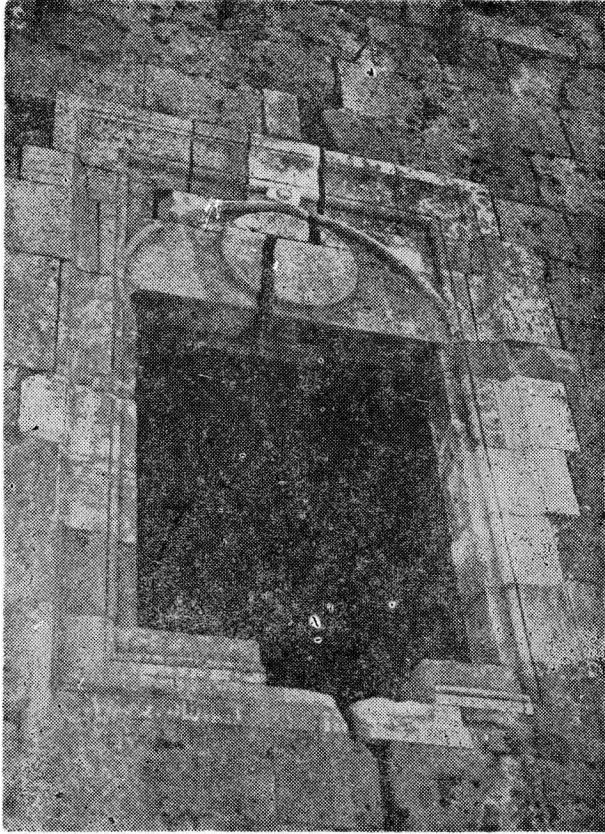

Res. 9- Camie bitişik medrese hücreleri

Pl. 9- Les cellules de la Madrasa attenante à la Mosquée

ARAPKİRDE İKİ ANIT

X

Res. 10- Doğu duvarındaki pencerelerden biri.

Pl. 10- L'une des fenêtres creusées dans le mur est.

ARAPKİR'DE İKİ ANIT

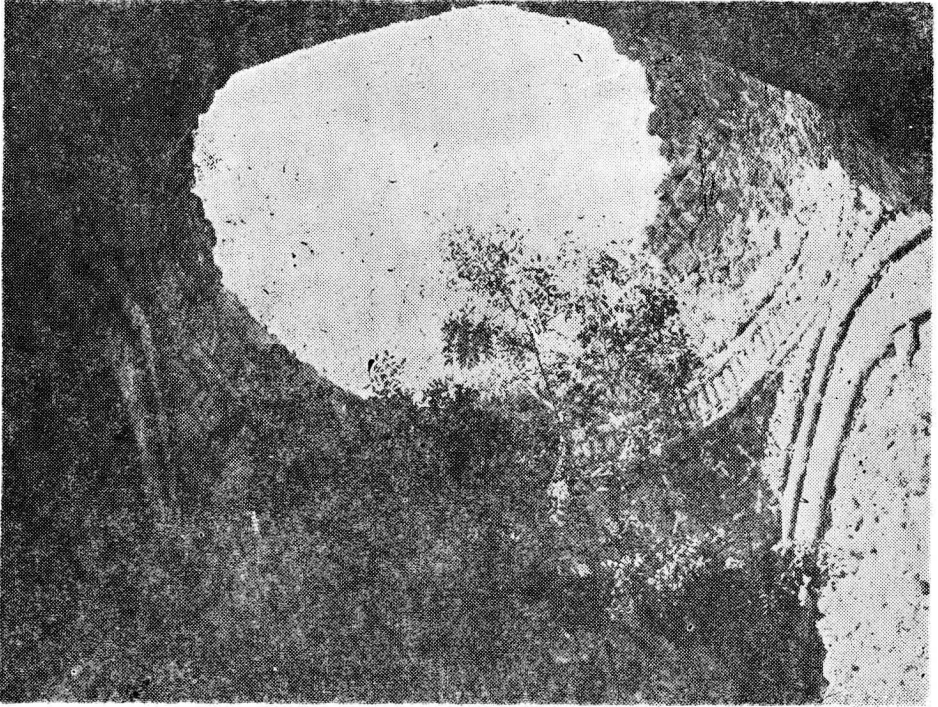
XI

Res. 11- Hankâh. Dođudan görünüşü.

Pl. 11- Le Hanqah. Vue prise de l'Est.

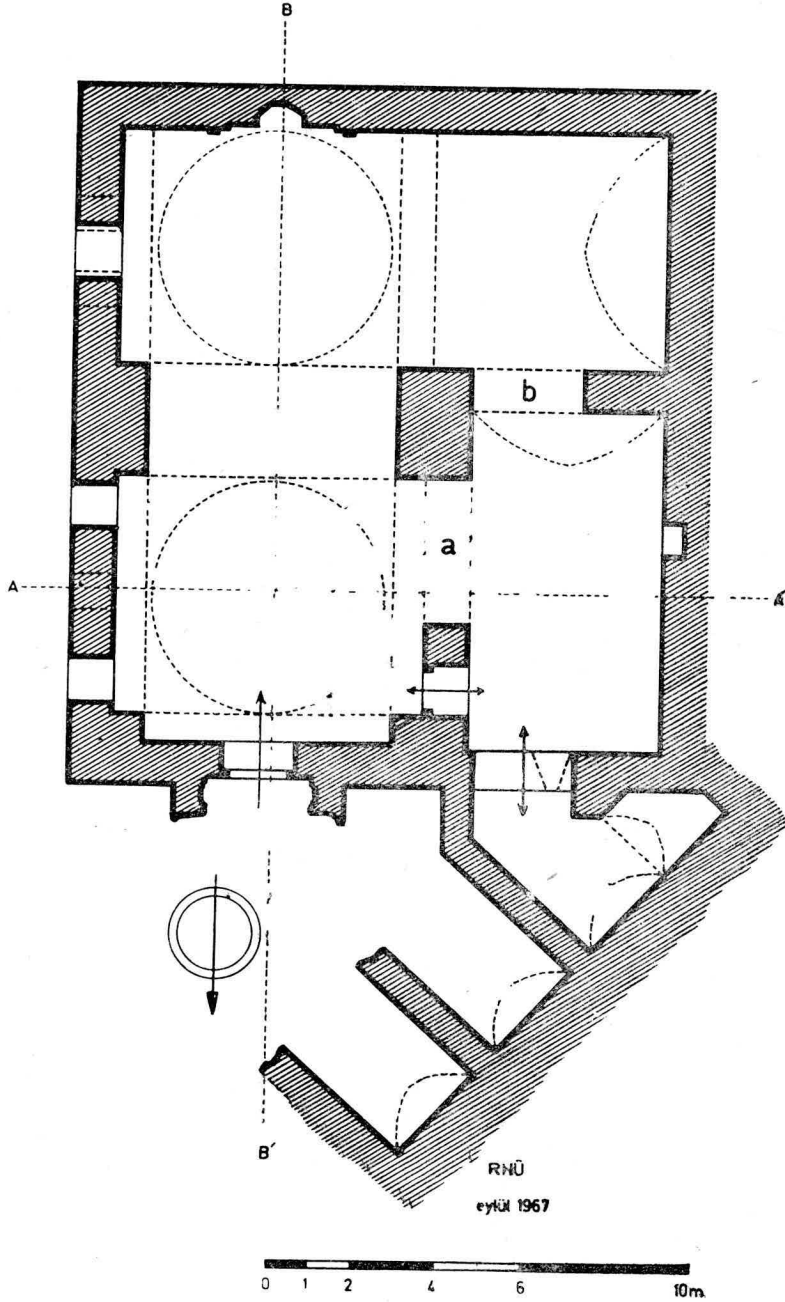
XII

Res. 12- Hankâh. Kubbe

Pl. 12- Le Hanqah. La coupole.

ARAPKİRDE İKİ ANIT
XIII

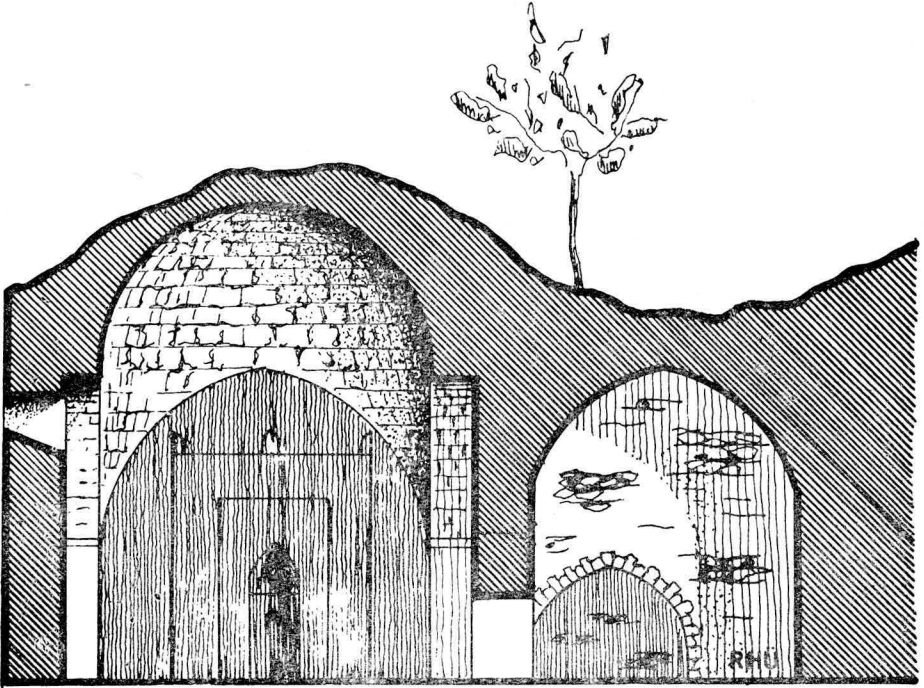

Şek. 1- Zaviyeli Cami. Plan

Fig. 1- Le plan de la Mosquée-Zawiya

ARAPKİR'DE İKİ ANIT

XIV

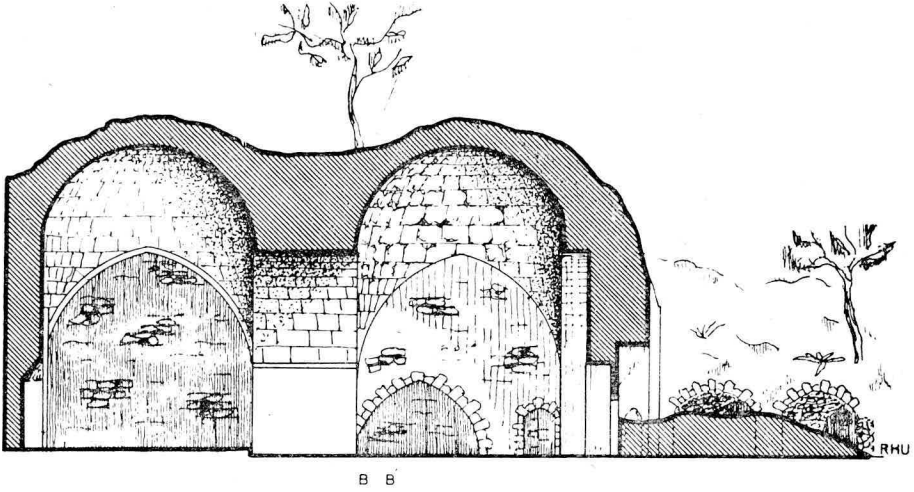

A - A'

Şek. 2- A-A' kesiti
Fig. 2- Coupe A-A'

ARAPKİR'DE İKİ ANIT

XV

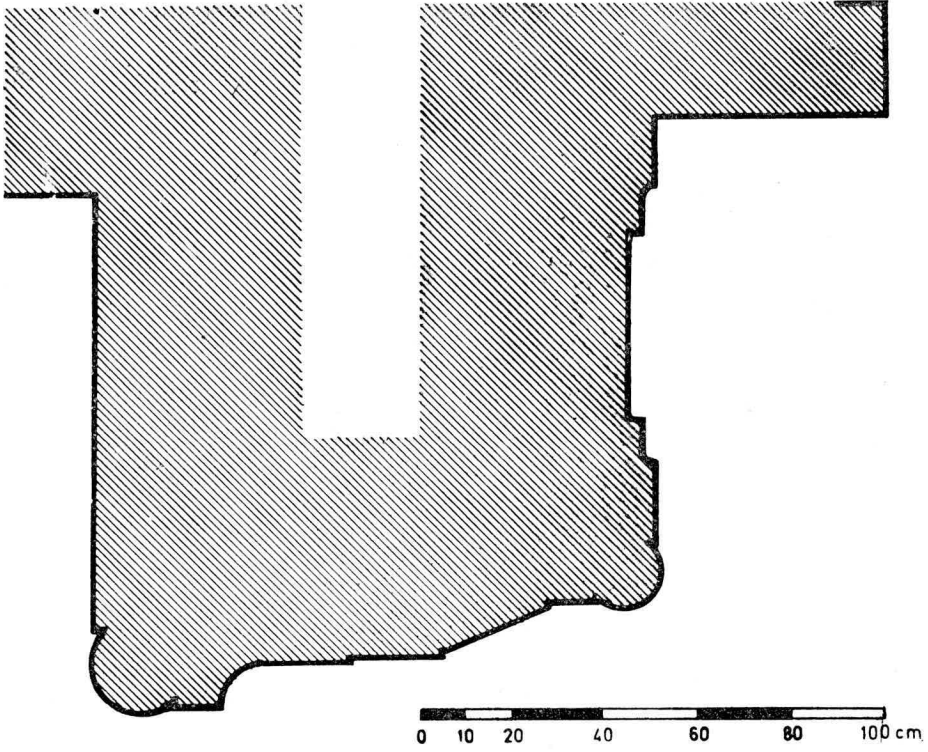

Şek. 3- B-B' kesiti

Fih. 3- Coupe B-B'

ARAPKİR'DE İKİ ANIT

XVI

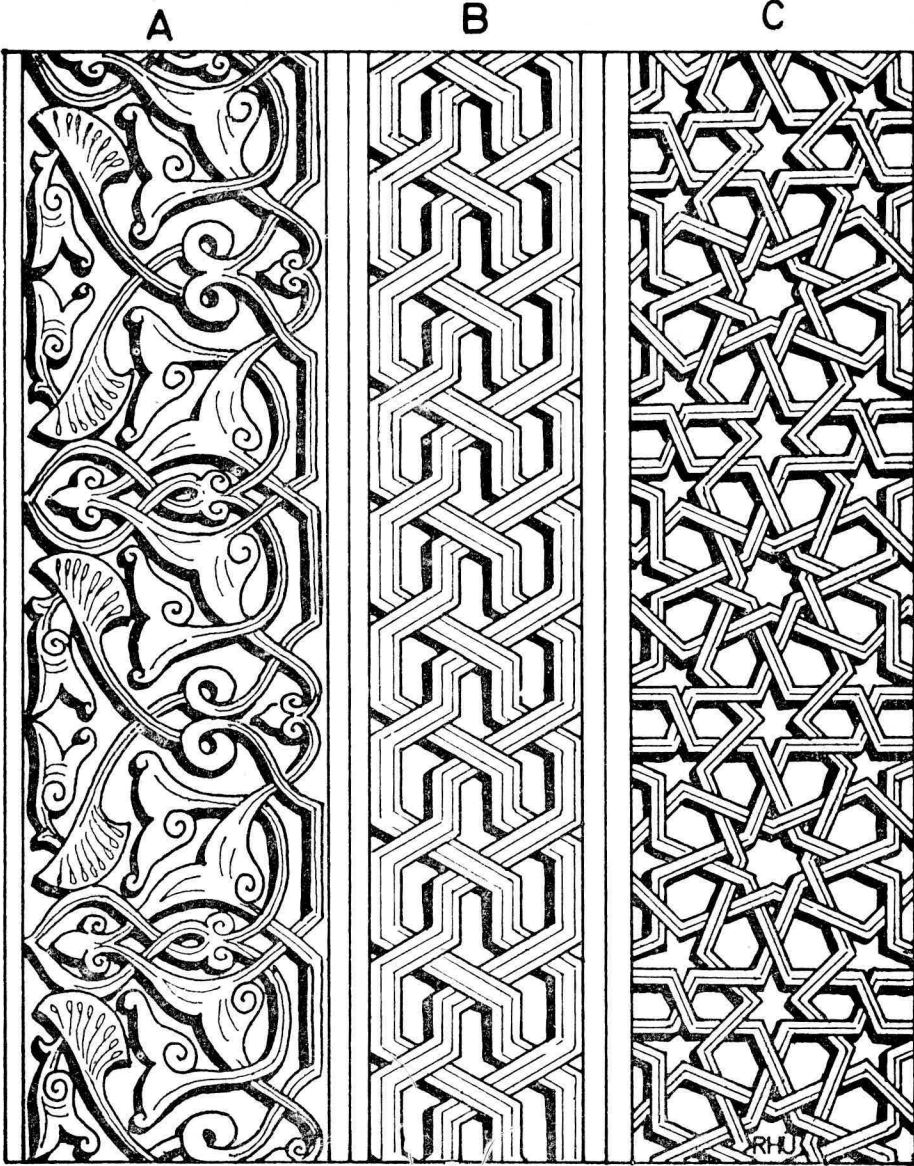

Şek. 4- Taçkapı profili
Fig. 4- Le profil du portail

Şek. 5- Taçkapıda gömme sütuncuk başlığı

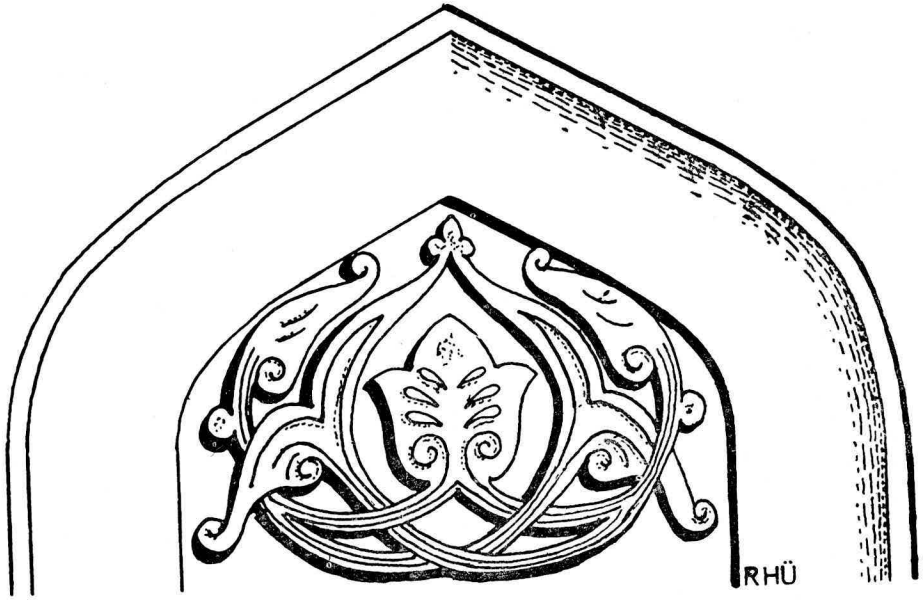
Fig. 5- Le chapiteau de la colonnette engagée du portail

Şek. 6- Taçkapı süsleme şeritleri şeması

Fig. 6- Le Schéma des bandeaux décoratifs du portail

XIX

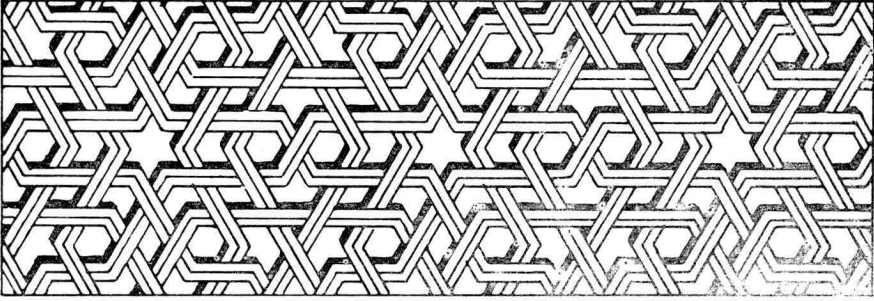

Sek. 7- Taçkapı yan nişlerindeki süslemenin şeması

Fig. 7- Le schéma de la décoration des niches latérales du portail.

ARAPKİR'DE İKİ ANIT

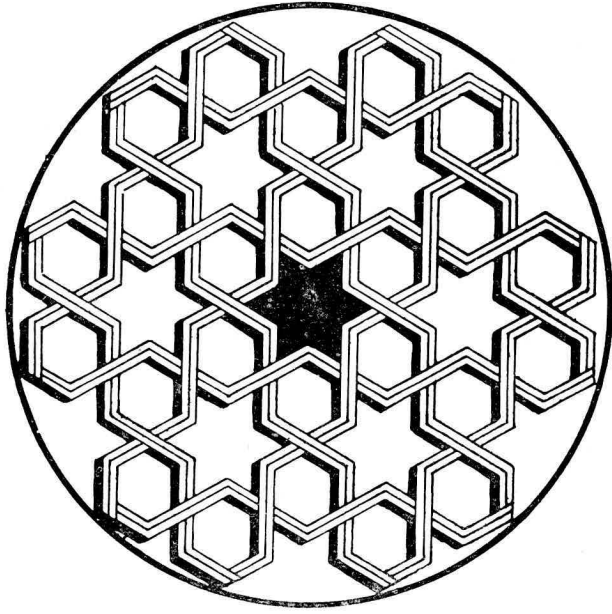
XX

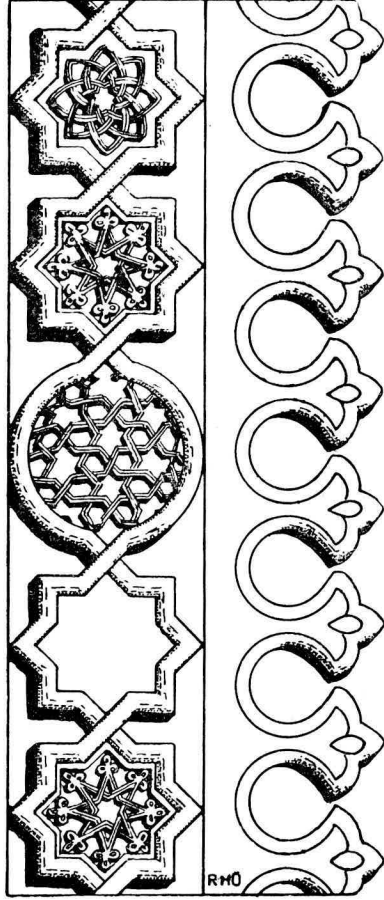
Şek. 8- Giriş kapısını örten kemer üzerindeki süslemenin şeması
Fig. 8- Le schéma de la décoration sur l'arc surbaissé de la baie d'entrée

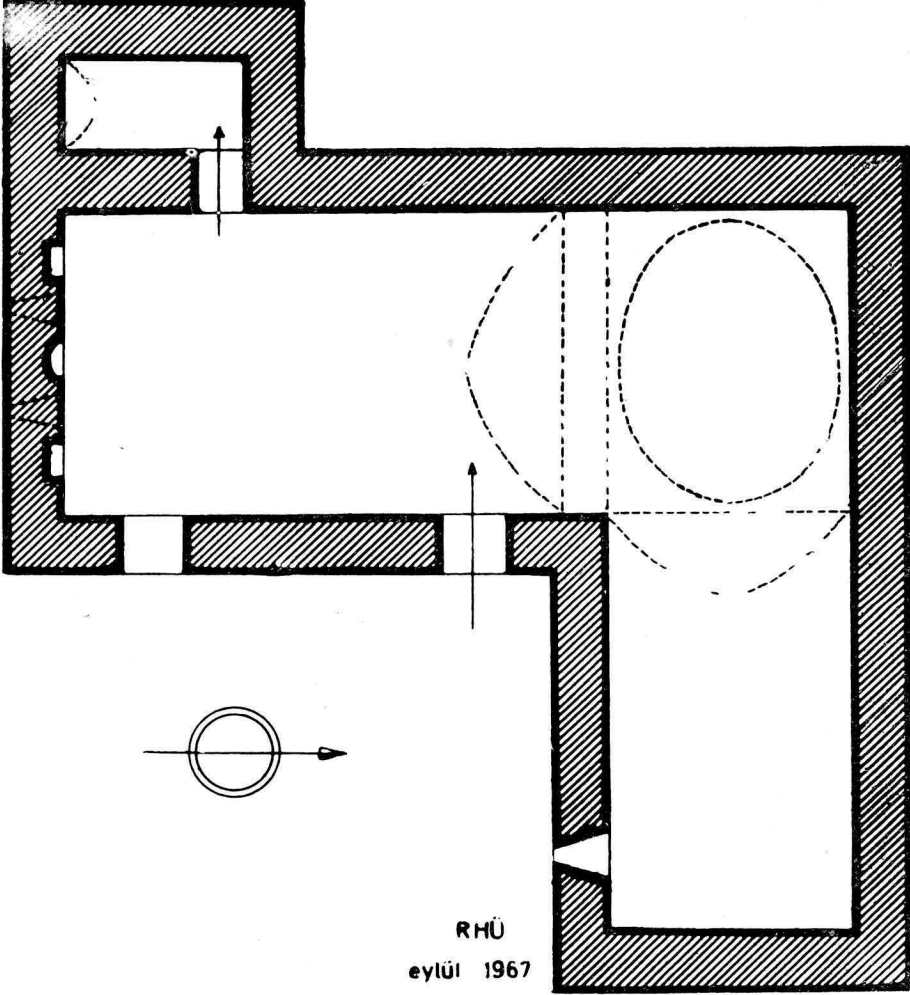
Şek. 9- Batı duvarındaki gülbezeklerden birinin şeması
Fig. 9- Le schéma de l'un des médaillons décorant le mur ouest.

Şek. 10- Batı duvarındaki gülbezeklerden bir diğerrinin şeması
Fig. 10- Le schéma de l'un des médaillous décorant le mur ouest.

Şek. 11- Mihrabı çevreleyen süsleme şeridinin şeması
Fig. 11- Le schéma du bandeau encadrant le mihrab.

Şek. 12- Hankâh. Kroki
Fig. 12- Le Croquis du Hanqah.